

Олександр Галенко (Київ)

РАДЯНСЬКІ БЕНКЕТИ ТА ПИЯТИКИ У ПЕРСПЕКТИВІ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Загадковий бенкет по-радянськи чи по-російськи?

Бенкети та пиятики були важливою рисою публічного життя радянської політичної еліти. Вони стали помітними у 1930-х рр. головним чином завдяки урочистим прийомам, що збиралися для відзначення державних свят та інших подій у Георгіївському залі в Кремлі. Це були грандіозні застілля, в яких брали участь від кількох сотень до двох тисяч учасників, столи ломилися від вишуканих наїдків, подавалися алкогольні напої і промовлялися тости, виступали артисти і запрошені танцювали. Про такі учти повідомляли надруковані в пресі фотографії, а художники писали картини. Центральна преса подавала офіційні звіти про те, що відбувалося на них, а не раз і тексти виголошених вождями промов-тостів. Останні згодом передруковувалися у збірках творів вождів. Деякі тости Й.Сталіна стали відомими політичними заявами. Наприклад, вислів «Кадри вирішують все!», що став крилатим, пішов від тосту Й.Сталіна на прийомі випускників академій РСЧА 5 квітня 1935 р. А знаменитий його тост «За російський народ», виголошений на урочистому прийомі на честь командуючих радянським військами у Кремлі 24 травня 1945, знаменував переорієнтацію національної політики в СРСР у бік російського великодержавного шовінізму¹. Отже, за показною пишністю сталінських бенкетів, що вражала і радянських провінціалів, і іноземних державних діячів, легко розпізнати їхній пропагандистсько-ідеологічний, а отже політичний характер. Не випадково організацією кремлівських прийомів було доручено одній з найдовіреніших осіб диктатора і завідувачеві його кухнею – земляку генерал-лейтенанту Олександрову Егнатіву (1887–1948).

Інші аспекти бенкетів відбився у спогадах його учасників². Вони засвідчують, що Сталін кохався і нібито непогано розумівся на добрій страві та вині. Тому бенкети справді можна віднести до його улюблених розваг. Проте водночас деталі спогадів змальовують образ нетеси й диктатора, якому подобалися грубі жарти та споювання гостей. Останню рису відзначали усі, хто пив в його компанії: «Сталін примушував нас пити багато» (Анастас Мікоян), «Сталін багато не пив, але інших втягував добряче» (В'ячеслав Молотов), «Любив споїти, але сам не бував п'яний» (Костянтин Сімонов). Мемуаристи пояснювали цю рису прийомів тим, що Й.Сталін, примушуючи своїх гостей пити за його, Сталіна, здоров'я, перевіряв їх на відданість і відповідно до власних вражень наближав одних і знищував інших. Відмова випити, незалежно від претексту, розцінювалася як прояв нелояльності з усіма належними наслідками. Щонайменша двозначність поведінки при чарці з вождем, хоч би заради дотепу, теж розцінювалася нарівні з нелояльністю, тоді як глупство

вибачалося легше – в присутності Сталіна жартувати дозволялося лише самому Сталінові або його довіреним приятелям. Нічого дивного в тому, що сталінські бенкети в кінцевому підсумку були звичайнісінькими пиятиками із змаганням у кількості випитого, примусом до пияцтва, нудними тостами самого вождя та заявленими здоров'ями гостей на честь диктатора та його приближених.

Сталінські бенкети уже стали предметом спеціального дослідження та публікації, що представили 119 документів з інформацією про події та застілля промови Й.Сталіна на 50 бенкетах за період 1932–1952 рр.³. На додачу до урочистих державних прийомів упорядник збірника В.Невежин виділив ще дві категорії бенкетів, в яких Сталін брав участь – це товариські застілля та дипломатичні раути. Він також слушно зауважував і намагався довести, що ці застілля були не лише одним з небагатьох способів відпочинку для вождя, але й служили політичним цілям. Щоправда, оці політичні цілі були досить неврозуміло сформульовано, і в кінцевому рахунку дослідник був ладен диктаторські замашки вождя виправдати, наче звичайну людську слабкість⁴. Цілі ж бенкетної політики Й.Сталіна були справді масштабними:

1) передусім – це зміцнення персональної влади; бенкети з одного боку допомагали рекрутувати й відбирати правлячу еліту (шляхом виявлення та знищення нелояльних соратників і наданням привілеїв лояльним), а з іншого – дозволяли створювати позитивний образ самого диктатора (крім годування та враження пишністю, себто простим фізіологічним та психічним впливом на бенкетувальників, через пресу в суспільстві формувався образ дотепного тамади, що, між іншим, компенсувало і маскувало в Сталіні кричущий брак такої якості публічного лідера, як красномовство);

2) консолідація правлячої еліти та керівництво нею: Сталін на бенкетах ділився якимись державними таємницями, розповідав про перспективні політичні задачі та бажані методи їх розв'язання; допомагала також атмосфера привілейованої винятковості та втаємниченості в учасників застіль, створена пишністю прийому, що контрастувала з убогістю країни;

3) ідеологічно-пропагандистська підтримка здійснюваних політичних кроків: на бенкетах формулювалися й випробувалися гасла й аргументи на користь актуальних політичних задач, і там же вони прививалися колу вибраних виконавців-співтрапезників.

Жоден з радянських лідерів після дискредитації Сталіна М.Хрущовим уже не міг відверто плекати культ своєї особи, що, звичайно, зняло з бенкетів відповідні політичні функції. Проте бенкети не зникли з арсеналу політичних заходів радянського креівництва. В усякому разі на офіційні тости, виголошені під час кремлівських чи інших офіційних бенкетів, продовжувала припадати помітна частка промовленого і написаного партійними вождями. У 9-томну збірку творів Л.Брежнєва «Ленінським курсом» (М.: Политиздат, 1970–1982) увійшло 106 промов-гостів, виголошених на прийомах, обідах та сніданках⁵. Звичайно, з цієї балаканини більше не народжувалися крилаті слова та політичні гасла. Проте

очевидно, що й після Сталіна бенкети в очах радянського керівництва продовжували вважатися не просто статусним привілеєм еліти, а прийнятним засобом, формою чи як мінімум ареною для публічної політики.

Оця віра радянського керівництва у те, що його бенкетам притаманний характер публічної політичної акції, є химерною рисою для держави модерної доби і заслуговує на пояснення. Чому радянська еліта мала цю віру і від кого вона могла її позичити чи успадкувати? Пояснення запрошується тим більше, що пиятики принципово розходилися з комуністичною доктриною, яка засуджувала марнотратство і оголошувала алкоголізм класовим ворогом, тому більшовики проводили антиалкогольні кампанії як до, так і після приходу до влади⁶.

Важлива частина відповіді на поставлене питання знаходиться як раз у тому, що пияцтво, не зважаючи на боротьбу з ним, було поширене серед радянського населення і до того ж мало давню історію. Бенкети у Кремлі, як і на «на землі», належали одній і тій самій традиції. У цьому переконують спогади та літературні твори радянської доби, показуючи, що одні й ті самі риси були притаманні і кремлівським прийомам, і гулянкам звичайних радянських людей. Вони багато в чому збереглися й донині як на родинних, і на службових святкуваннях.

В чому ж полягали ці спільні риси? По-перше, центральною подією будь-якого радянського бенкету була саме пиятика, себто споживання алкогольних напоїв передусім з метою сп'яніння, а не, наприклад, смакування, втамування спраги, лікування, тощо. От чому неодмінною ознакою пиятик є змагання у кількості випитого (його може супроводжувати або заступати розмова про це). Проте споживання алкоголю не було єдиною або кінцевою метою пиятик, тому що, по-друге, пиятика була тільки колективним заходом. В такому разі вона були лише засобом для організації (формування та утвердження) стосунків між її учасниками. Саме застільні звичаї, що організовували споживання алкоголю, водночас регулювали стосунки між учасниками застілля. Звідси першорядного значення набуло виголошення тостів. При цьому тости не обов'язково виступали засобом створення святкового піднесення в учасників. В принципі, це не зайва річ, адже вона заохочує компаньйонів до веселощів та випивки. Але якраз це виходить не завжди, тому що залежить від таланту керівника бенкету. Зате тости завжди виступають засобом примусу до випивки (відмова приєднатися до тосту є викликом), і відтак засобом встановлення чи утвердження ієрархії учасників трапези-пиятики. Зазвичай промовлянням тостів відають господарі дому, а в робочих колективах – керівники. Професійний тамада – керівник застілля – лише виконує замовлення організатора. Саме керівники встановлюють або контролюють ієрархічний порядок промовляння тостів, примушують несміливих говорити, і нарешті змушують чи принаймні заохочують пити. Зрозуміло, в оточенні родини чи колег жартувати безпечніше і вільніше, ніж у присутності Сталіна, але гордість начальства все одно краще не зачіпати. Досвідчені керівники, зі свого боку, вмінуть і навіть люблять проводити на застіллях з підлеглими власну кадрову політику. Її цілями теж є утвердження себе в колективі в ролі

неформального лідера на додачу до формальних повноважень і виховання лояльності шляхом виявлення нелояльних і спрямуванням на таких особистого та колективного (з боку підлеглого колективу) впливу. Не має значення, що такі дії бувають настільки відверті, що про святковий настрій годі й мріяти – сп'яніння компенсує ніяковість.

Таким чином, радянський бенкет можна визначити як ритуалізовану пиятику. Втім її ритуал не був радянським творінням. Застільні звичаї росіян відомі здавна завдяки свідченням іноземців, літописів, фольклору, а з другої половини XIX ст. вони стали об'єктом уваги російських етнографів⁷. Причому основною причиною спалаху пияцтва в СРСР після скасування сухого закону в 1925 (був впроваджений ще в Російській імперії 1914 р.) тодішні психіатри вважали саме застільні звичаї⁸. Не становить сумніву, що Сталін під час бенкетів просто вміло користувався традиційними для його радянських підданих застільними звичаями для досягнення власних цілей, а не творив їх сам. Він розмовляв з підвладною країною зрозумілою їй мовою. Тому застілья стали таким ефективним знаряддям його кадрової політики, що ритуали пиятики давали йому важелі контролю і примусу відносно його оточення. В той же час він навіть зробив крок далі у політичному використанні пиятик, коли надав своїм прийомам публічного характеру. У цей спосіб він не просто створював ілюзію святковості, а інсценізував загальнонародне застілья, що стверджувало суспільну ієрархію в цілій країні з ним на чолі. Роль господаря загальнодержавного бенкету (роль тамади він покладав на В'ячеслава Молотова) напевно тішила диктатора. Водночас сам бенкет виступав ефективною пропагандистською трибуною. Цей урок добре засвоїли його наступники, які й затримали цю традицію до горбачовських реформ.

Далі питання постає, звідки походять застільні звичаї, що панували на радянських бенкетах? Загальноприйнятною є думка про приналежність застільних звичаїв російській національній культурі, а остання в рамках національної парадигми уявляється одвічною і не запозиченою. Однак це припущення є непереконливе, хоч як би європейські та американські спостерігачі одностайно не заявляли, що радянські застілья з їх незліченними тостами відбувалися за російським звичаєм. На це є три причини.

По-перше, хоча застільні звичаї, що були ідентичними радянським, справді, були здавна відомі на території Радянського Союзу, проте в багатьох випадках свідчення про них не мали ніякого відношення до росіян, як, утім, і інших слов'ян. Зокрема, змагання у пияцтві – одна з основних рис радянських бенкетів – вперше засвідчив ще Геродот у скіфів десь за півтора тисячоліття до утворення Київської Русі. До того ж відомо, що нестриманість скіфів у пияцтві призвела до появи в давніх греків вислову «пити по-скіфськи». Пияцтво та інші риси були засвідчені і в інших кочовиків – починаючи від гуннів/сюнну на північних кордонах Китаю ще до нашої ери і закінчуючи різними тюркськими народами по цілому Євразійському степу: в державі Тимура, Бухарському ханаті, зрештою в Криму.

По-друге, незрозуміло, як застільні звичаї, що були засобом утвердження суспільної ієрархії, узгоджувалися з племінним ладом східних слов'ян. В епоху Київської Русі бенкети та пияцтво, за свідченням джерел, можна розпізнати лише в князівській династії та у князівському оточенні, але не в народному середовищі. Суспільна ж еліта Київської Русі мала варязьке походження. Не схоже, що відзначання родинних подій та церковних свят могло бути відправним чинником для формування засобу утвердження суспільної ієрархії, тим більше зважаючи на осуд пияцтва з боку церкви.

По-третє, у домодерний час Східна Європа мала досить обмежений доступу до алкоголю, оскільки найпоширеніші напої місцевого виробництва мед, пиво та квас містили його мало. Вино завозилося ззовні і було предметом елітарного споживання. А горілка (хлібне вино, водка) з'явилися лише у модерну добу⁹. Проте застільні звичаї на той час вже існували і сприяли розвиткові пияцтва, щойно алкоголь став доступним. Тому малоймовірно, щоби ритуали пияцтва могли виробитися в умовах обмеженого доступу до хмільного.

Словом, джерело російських, а отже й радянських застільних звичаїв слід пошукати деінде. Той факт, що перший засвідчений прецедент таких відноситься до степових кочовиків Євразії, змушує звернути увагу саме на них і проаналізувати, наскільки подібними були риси споживання вина в кочовиків та їхніх сусідів і спадкоємців – осілих землеробів.

Алкоголь як атрибут сакральних ритуалів

Геродот повідомляє про три ритуали, в яких скіфи використовували алкоголь. Перший був ритуал людського жертвоприношення.

«Жертвам [бога війни] Арея спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч»¹⁰.

Другий – скріплення вином клятв та договорів:

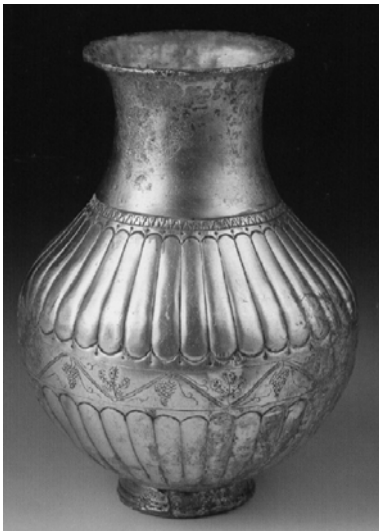
«Коли скіфи складають угоди з клятвами, то роблять це в такий спосіб: наливають у великий глиняний глек вина і змішують його з кров'ю із стегон обох, що складають угоду... Потім занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик і зробивши це, кажуть багато молитов і нарешті п'ють із глека і ті, що складають угоду, і найзначніші з тих, що їх супроводжують»¹¹.

Третім ритуалом був бенкет в скіфського вождя.

«Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келехи і з обох п'ють»¹².

Незважаючи на несхожість трьох ритуалів, вино було тим елементом, який їх об'єднував. Тому на цій підставі можна зрозуміти ритуальні властивості вина в увявленні скіфів.

У перших двох випадках вино використовувалося в сакральних обрядах, отже, як сакральний напій. Справді, йому приписувалися якості чинника вічності, адже і жертва, яка присвячувалася богові, і клятва, яка супроводжувалася молитвами богам, при посередництві вина призначалися для вічності. Вино, як уявлялося, дозволяло душі жертви переходити з цього світу у потойбічний світ. Саме в цій ролі вино використовувалося і в жертвоприношенні дівчини під час поховання руського купця, яке спостерігав арабський подорожник Ібн Фадлан на Волзі бл. 922 р.: воно відіграло помітну роль саме в ритуалах підготовки душі дівчини до «зустрічі» з померлим¹³. Клятва теж за допомогою вина набувала вічної чинності. Таким же вічним мусив бути і договір про «вічний мир». Вино на бенкеті подавалося в дещо іншій якості – як винагорода вождя своїм підданцям, які відзначилися на службі. Проте це не протирічило ролі вина як напою безсмертя. Вічність чи безсмертя, які в релігійній свідомості були найвищою метою людського життя, цілком логічно виступали нагородою за вірну і доблесну службу, себто праведну поведінку. Нагорода напоєм безсмертя виглядала тим доречнішою компенсацією, що праведна служба вождеві полягала у війні, тобто несла в собі загрозу життю. Тим-то вино було для степовиків напоєм безсмертя і найвищою нагородою в житті.

Срібний келих із скіфського поховання Гайманова могила

В зв'язку з цим постає питання. Як скіфи, не маючи власного вина, могли прагнути його і навіть розвинути такі складні уявлення про нього? Скіфи позичили одне й друге від сусідів. Вино вони завозили від греків, починаючи з VI ст. до н.е., щойно по заснуванні перших грецьких колоній у Північному Причорномор'ї. Геродот навіть засвідчив в них ще грецький спосіб споживання вина – у розведеному водою вигляді. Проте вже на час знайомства з грецьким вином скіфи уже мали уявлення про сакральне значення вина, оскільки винні амфори було знайдено у 33 скіфських похованнях цього часу¹⁴, отже супроводжували небіжчика у вічне царство. Малодоступність та висока вартість вина виключає трактування вина лише як продукту харчування небіжчика.

Достеменно невідомо, звідки в скіфів виникла ідея вина як напою безсмертя і шляхетності. Вони були знайомі з іншими напоями, що містили алкоголь, наприклад, кумис. Проте і вино, і таку саму його інтерпретацію скіфи мали можливість пізнати під час своїх походів у Передню Азію (VIII–VI ст. до н.е.). Обидві якості вина були засвідчені в авестійських гімнах на честь хмільного напою та бога Гаоми¹⁵:

«Щонайменшого витискання Гаоми, щонайменшого прославляння Гаоми, щонайменшого куштування Гаоми досить для знищення тисячі [злих напастей].

Виганяється заподіяна порча з того дому, куди його привезуть, де його славлять, Гаому цілющого, його явну цілющу силу і перебування у селищі.

Тому що усі інші напої супроводжує дев Айшма [тобто гнів] страшний, але оте питво, що від Гаоми, супроводжує праведність, що підносить: веселить сік Гаоми»¹⁶.

Під час приготування гаоми здійснювалися ритуальні обходи, під час яких співалися такі слова з гімну «Гом-яшт»:

«На цьому першому обході, Гаомо, я молюся тобі, хто знищує смерть, за кращий світ, що сяє повсюди. На цьому другому обході, Гаомо, я молюся тобі, хто знищує смерть, за здоров'я для цього тіла. На цьому третьому обході, Гаомо, я молюся тобі, хто знищує смерть, за довге життя душі»¹⁷.

На час організації постачання грецького вина у Північне Причорномор'я скіфи уже повернулися з Передньої Азії, де воювали упродовж двох століть. Там вони були свідками ритуального споживання вина царями. До нашого часу уціліли монументальні зображення союзників скіфів асирійських царів Асаргаддона (680–669 до н.е.)¹⁸ та Ашшурбаніпала (668–627 до н.е.)¹⁹ в моменти їхніх тріумфів – із келихом чи ритонном в руках. Вміст царського келиха не викликає сумніву, оскільки в сцені тріумфу Ашшурбаніпала він з царицею зображений під виноградними лозами. Обидва ж зображення демонструють перемоги царів: Асаргаддон замовив на зображенні постаті сирійського царя та єгипетського фараона, яких він тримав за мотузки, прив'язані за їхні шиї, а Ашшурбаніпал бенкетував у саду, де на одному з дерев була почеплена голова переможеного еламського царя. Отже, вино тут постає як напій безсмертя і гідності.

Стела з асирійським царем Асаргаддоном. VII до н.е.

В світлі уявлень про сакральний характер вина як напою безсмертя є цілком логічною ідея його споживання на релігійні свята, адже релігія пропонує своїм послідовникам шлях до вічного життя, спасіння. Один з дослідників алкоголізму в Російській імперії з подивом засвідчив живучість такої логіки у середовищі російських селян ще на початку XX ст.: «За народною думкою можна пити, якщо тільки віриш у бога, і тоді можна потрапити на небеса»²⁰. Зрештою всюдисущість винограду в сакральному християнському мистецтві є реліктом цієї самої ідеї.

Споживання ж вина з нагоди якихось значущих земних подій – укладання клятв, перемог над ворогом, обрядів ініціації, тощо – по суті, символізувало

заповідання їх вічності. Не випадково посланці короля Кастилії до самаркандського завойовника Тимура, добре познайомившись зі степовими ритуалами останнього, уважно занотували: «Те свято, де п'ється вино, вважається важнішим»²¹. Ось звідкіля беруться витoki поширеної в Євразії традиції вживати алкоголь з нагоди релігійних свят та інших важливих подій.

Рельєф із сценою асирійського царя Ашшурбаніпала. VII ст. до н.е.

Однак сама по собі сакральна функція алкоголю ще не зумовлює колективних ритуалів його споживання в суспільстві скіфів чи інших степовиків, які становлять предмет даного пошуку. Для цього треба звернутися до джерел їх можливого запозичення, а також до організації степового суспільства.

Банкет-п'ятика в суспільно-політичній організації степовиків Євразії

За браком даних можна лише припускати, що скіфи під час походів у Закавказзя запозичили якісь ритуали на царських бенкетах асирійців. В усякому разі скіфи та асирійці мали нагоду разом бенкетувати під час одруження доньки Асаргаддона та скіфського царя Бартатуа²². Проте нема підстав припускати, що запозичення були суттєвими, адже статус правителів був надто різний, що добре відбилосся в способі їх презентації. Ашшурбаніпал в згадуваній сцені бенкету зображений з дружиною, а його оточення складало лише палацеві служителі (царські євнухи та царицини служниці). Бенкетування на самоті відповідало маєстату (гідності) асирійського царя як деспотичного правителя та живого бога. Тому на Близькому Сході палацевий ритуал регламентував присутність підданців на обіді в царя як один з найвищих привілеїв. Для кочовиків палацевий етикет деспотів з сусідніх осілих держав, справді, видавався привабливим. Важливий приклад подає османський султан Мегмед II (1451–1481), який теж встановив правило їсти на самоті: «Не в правилах моєї благословенної величності споживати їжу разом з кимось, хіба лише з домочадцями. Відомо, що мої великі предки їли разом з везірами. Я скасував

це»²³. Проте це відбулося уже через півтора століття після появи династії Османів за обставин, коли оці колишні кочовики вже правили осідлою територією і пристосовувалися до тамтешніх законів. Скіфи ж залишалися кочовиками і не мали такого стимулу до переймання усіх звичаїв осілих коштом власних традицій. Тому у зображенні Геродота вони поведуться значно скромніше, бенкетуючи у компанії соратників. Відповідно, на протигагу монументальним асирійським бенкетам на самоті чи в усякому разі на недосяжній для підданців відстані, на скіфських бенкетах ватажки самі пригощали своїх послідовників, там панував дух молодечства і змагання – п'ятика була предметом хвастоців, що виражалося в екстравагантному прикладанні до двох келехів одразу. Звичай особисто частувати гостей затримався в кочовиків назавжди і був, зокрема, засвідчений в Монгольській імперії, державі Тимура та його нащадків, в Кримському ханаті²⁴. Це змушує думати, що степовики трималися власного звичаю.

Отже, слід придивитися до того, як і чому цей звичай міг виникнути. Для цього слід коротко розглянути суспільно-політичну будову степових народів та держав, незважаючи на те, що вона досліджена недостатньо і в ній багато чого залишається дискусійного.

Степове суспільство мало два типи та рівні суспільної організації – родоплемінний та державний, що зазвичай співіснували. Тільки перший посутньо не відрізнявся від родоплемінного ладу народів, які мешкали в інших природних умовах, і на цьому рівні не видно специфічних рис, які б сприяли розвитку звичаїв бенкетування та споживання алкоголю. Натомість другий мав виразну специфіку. Кочовики Євразійського степу створили свій особливий і єдиний тип державності – степову імперію. Це була конфедерація племен, які зберігали внутрішню самостійність, але при цьому визнавали верховну владу харизматичного вождя чи династії і дотримувалися жорсткої ієрархії у стосунках одне з одним.

Степові імперії утворювалися з подвійною метою. По-перше, вони припиняли чи обмежували звичайне на степу збройне насильство. Тому-то в тюркських мовах імперія називалися словом «ель», що первісно означало мир. По-друге, вони здійснювали завоювання та визиск завойованого населення, кочового чи осілого. Обидві мети досягалися створенням потужного війська, а талановитий та щасливий командувач відповідно ставав імператором. Степові ватажки також створили ідеологію – войовничу тенгріанську релігію – яка обґрунтовувала їхню персональну небесну харизму.

Степова імперія була єдиною можливою формою державності для мілітаризованого та рухливого населення степів, для суспільства із слабкими виробничими зв'язками, із родоплемінним поділом. Проте названі умови перешкоджали міцній консолідації степових імперій і сприяли збереженню внутрішньої автономії племен. Тому в них зберігалися племінні зібрання, спільні релігійні та громадські ритуали. В свою чергу, необхідність досягнення міжплемінної згоди

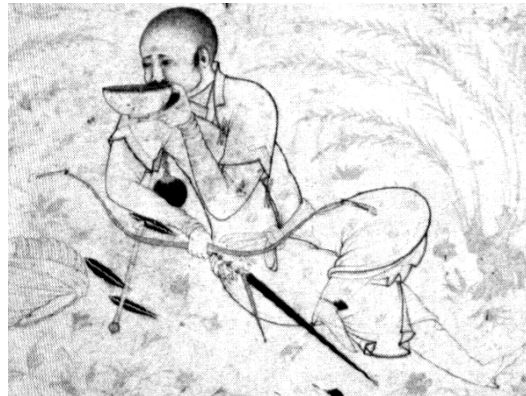
створювало потребу у колегіальних інститутах влади та ритуалах, таких як племінні з'їзди, релігійні та світські церемонії (інтронізації, поховання, династичні свята), воєнні заходи (огляди та походи). Верховна влада також вважалася прерогативою не лише правлячого хана, але цілої його родини. Звідси збереження родинних ритуалів у правлячих степових династіях, зокрема родинних нарад. Існування колегіальних органів влади звичайно створює ілюзію демократії в степовиків. Це не так, тому що їх метою не могло бути досягнення гармонійного, демократичного компромісу між їх учасниками, адже вони мали нерівний статус (наділені харизмою династи, панівні племена та племена «підлегли»). Метою степової політики було не що інше, як приневолення непокірних до миру²⁵, що оформлювалося взаємною присягою. Звичайно, порушення фактичного співвідношення сил між складовими степової імперії призводило до її швидкого краху. Але інститут присяги, причому вічної присяги, мав першорядне значення для збереження степової імперії, і колегіальні інститути влади насправді служили не для реальних виборів, а для складання взаємної присяги. Власне, присяга була обов'язковим атрибутом виборів²⁶. Відмова від присяги означала виклик і наражала на негайну загрозу смерті. Отже, незгодні попросту не з'являлися на курултай. Тому степова демократія не знає іншого голосування, крім одностайного.

Децентралізованість степової імперії та існування колегіальних інститутів, що давали племінній верхівці важелі для змагання з імперським урядом за владу, задавали відкритий, публічний характер суспільного лідерства. Степовий імператор мусив демонструвати яскраву індивідуальність і якості громадського лідера, щоби зберігати єдність держави і управляти колегіальними органами влади. При цьому, звичайно, метою степового лідера було не служіння спільноті, а навпаки – підпорядкування спільноті інтересам лідера. Тому, хоч на боці степового ватажка була сила зброї та авторитет релігії, для нього було життєво важливо вміти використовувати колегіальні інститути та публічні церемонії для зміцнення своєї персональної влади.

Змагання степових ватажків з племінною верхівкою і навіть власною родиною за владу якраз і створювало те питоме середовище, на якому і розвинувся у степових імперіях інститут імператорської учти (бенкету). Вони збиралися на відзначення святкових чи важливих політичних подій. На відміну від курултаїв, релігійних церемоній та родинних нарад, які зачіпали інтереси цілої імперії, імператорські бенкети проводилися виключно в інтересах імператора. Його авторитет тримався передусім на таланті та щасті полководця, але імперські бенкети були єдиним державним інститутом, який призначався для підтримки його імперської харизми. Бенкет, на якому збиралися представники різних племен та кланів, дозволяв імператору легко встановлювати персональні зв'язки з будь-яким із своїх підданців, не зважаючи на племінні кордони, що, безперечно, поширювало його авторитет. Степові ватажки розуміли політичний ефект бенкетів, уважно опікувалися ними і

намагалися обернути собі на користь соціальні механізми, що були покладені в основу організації бенкетів.

Роль бенкетів в житті степових суспільств знайшла численні матеріальні підтвердження. Чара для вина – неодмінний атрибут бенкетів – стала таким же неодмінним атрибутом вбрання степовиків. Звичайно вона носилася на поясі, причеплена за пряжку. Степовики ставили намогильні статуї, які зображали людей з чарою в руках. Але найбільшої честі чара удостоїлася від самих правителів, в руках яких вона виступала інструментом влади. Вона зайняла місце символу суверенної влади нарівні з луком – головною зброєю степової кавалерії. Лук та стріли були інструментом світового панування степовиків, тоді як чара була інструментом влади над їхнім суспільством. Це відбилося у візуальному представленні степових ватажків на зображеннях середньовіччя: вони тримали в руках то лук, то чару. На одній перській мініатюрі правитель Ірану хан Хулагу зображений з луком та чарою²⁷. Приналежність чари з луком до регалій степового вождя підтверджують слова привілею Чингіз-хана одному з своїх заслужених соратників Сорган-Шираю з синами:

*Монгольський правитель Ірану ільхан Хулагу.
XIII ст.*

«Дарханствуйте навіть до ваших нащадків і наказуйте носити свій сагайдак і проголошувати в себе [на бенкетах] чару-оток»²⁸.

Пиятика як ритуал присягання

Головний рушій впливу бенкетів на підданців базувався на принципі взаємності, що є основоположним комунікативним механізмом архаїчних суспільств²⁹. Незважаючи на інсценування добровільності обміну, цей принцип зумовлював обов'язковість віддяки за одержаний подарунок. Пригощання підданців їдками та напоями було простим, але досить дієвим способом викликати взаємну реакцію підданців в умовах голодного степу. Пригощання алкогольними напоями через підвищений попит на їх сакральні та хмільні властивості збільшувало авторитет добродія і також скріплювало взаємність вічності. До того ж алкоголь послаблював самоконтроль і тим самим сприяв полегшенню складання присяги. Те саме допомагала робити і багатолюдність бенкетів, адже приклад колективу справляв тиск на волю. Важливе значення для успіху бенкетів мало пригощання привізними алкогольними напоями, що мали більший вміст алкоголю і разом з тим були або задорогими, або недоступними на степу. Імператори сунну, дістаючи хлібне вино з Китаю в ролі данини, зробилися монополістами на цей бажаний продукт. Нарешті,

статус степового правителя як особи наділеної небесною харизмою гарантував взаємність з боку його підданців.

Як працював принцип взаємності під авторитетом степового ватажка, видно із сцени бенкету, яку спостерігали посланці з Кастилії при дворі Тимура:

«Ті хто пив з рук сеньора (Тимура) робили такі поклони; перш ніж наблизитися, ставали на праве коліно, і брали з його рук чашу, підводилися на ноги й відходили трохи назад, але не поверталися спиною; [ще раз] ставали на коліна і пили все до останньої краплини, бо недопити вважалося неповагою. Випивши, підводилися на ноги й торкалися рукою лоба»³⁰.

З цього повідомлення видно, як Тимур слідує степовому правилу особисто пригощати вином. В такий спосіб збільшувалася честь для того, хто приймав пригощання³¹. В тому, як останній на віддяку приймав її, проглядає багато більше, ніж чемність. Поклони, ставання на коліна, торкання рукою лоба, стояння обличчям до правителя – жести, що були характерні для складання присяги. Не становить сумніву, що випивання пожалуваної чари до останньої краплі матеріально символізувало щирість її віддяки. Демонстрація цього породила звичай перевертати спорожнілу чару, «аби було видно, що нічого не лишилось»³².

Оскільки честь дістати келех з рук монарха ставалася дуже високою, взаємність вимагала доводити свою відданість більше одного разу, адже присяги ніколи не буває замало. Для цього не треба було шукати навіть спеціального приводу, тому що господар на великих бенкетах частував багатьох запрошених, а ті на взаєм пили за правителя. Таким чином на бенкетах виникала пряма асоціація між пияцтвом та присяганням на вірність, що лягла в основу трактування пияцтва як вияву шляхетності. В Клавіо, наприклад, читаємо: «І до того дійшла оця пиятика, що люди падали перед нею (Бібі-Ханим, дружиною Тимура) п'яні, напівмертві, і вони це вважають шляхетністю, бо для них нема ані задоволення, ані веселощів там де нема п'яних»³³. Визнання пияцтва шляхетною справою легко перетворило здатність пити на предмет гордості, а далі – предмет хвастощів та, зрештою, змагання у пияцтві. Це вже помітно у повідомленні Геродота про скіфів, які пили з двох келехів. Пізніші описи степових прийомів насичені подібними прикладами.

Таким чином, випити запропоновану чашу виглядало як зовні, так і було по суті складанням присяги на вірність степовому ватажкові.

Якщо прийняття чари означало складання присяги, не могло бути й мови про відмову господарю. На випадок ухиляння від участі в бенкеті накладався своєрідний штраф, який відповідав суті випивки як взаємної присяги: на відміну від звичайного штрафу як матеріального відшкодування, в цьому випадку треба було тільки відновити стан стосунків взаємності. От тільки винний мусив підтвердити доказ своєї щирості більше, ніж один раз. В одному китайському звіті про посольство до монголів згадано, що на автора за неявку на попередній бенкет було накладено штраф у шість чарок вина³⁴. Характерно, що число шість є непочесне в монгольській культурі³⁵. Таким чином, одне

символічне безчестя, заподіяне пропуском, віддячувалося іншими символічно рівним безчестям.

В той же час правитель міг сам позбавити права відвідувати двір і брати участь у бенкетах певних осіб. Це було образою статусу і суворим публічним покаранням. В «Гаємній історії монголів» в науку іншим описано, як Чингіз-хан призначив таке покарання своєму брату Бельгутаю та онуку Даарітаю, явно даючи вихід своїй давній неприязні³⁶.

Таким чином, ритуали, що панували на бенкетах степових правителів, переслідували одну мету – примусити гостей продемонструвати їм свою лояльність, навіть вірність. І хоч ці ритуали були побудовані на принципі взаємного обміну, високий статус правителя дозволяв йому надавати цьому обмінові такий асиметричний характер. По-суті, він не пригощав, а примушував гостей пити.

Але степовий імператор був не єдиний, хто дістав право примушувати пити. Поведінку імператорів копіювали члени їхніх родин, включно з їхніми дружинами. Клавіхо розповідає про те, як дружина Тімура, яка була чингізідського походження, власноручно підносила йому вина і ще вмовляла його випити, бо не вірила, що той не вживав вина³⁷. Ібн Баттута, відвідуючи чотирьох дружин золотоординського хана Узбека, теж мав честь приймати келехи з кумисом з рук усіх чотирьох³⁸. Підлеглі монарших осіб влаштовували учти для своїх підлеглих, на яких панували ті самі звичаї.

Водночас ніщо не заважало виникненню стосунків взаємності і між рівними. Сама участь у бенкеті створювала атмосферу виключності для його учасників і тим самим приводила в дію механізм встановлення взаємності між ними:

«За їхнім звичаєм під час кожної випивки особи, які сидять поряд, куштують ще вина один в одного. Якщо сусід тримає чарку в одній руці, то це означає, що мені належить відпити в нього ковток вина, і лише тоді він насмілиться випити сам. Якщо ж він тримає чарку обома руками то він обмінюється зі мною чарками і я повинен випити його вино до дінця»³⁹.

Ритуали примусу до випивки-клятви подолавши ієрархічність, увійшли до ритуалів гостинності. Стикаючись з ними у своїх подорожах по степах, іноземні спостерігачі дістануть усі підстави для узагальненої характеристики побачених звичаїв не лише як придворних, а уже як народних. Відвертість простих учасників бенкетів переконує у суті того, що на них відбувалося. Те, що в них називалося «стати душа в душу», означало не що інше, як заприсягнути один одному на вірність.

«Кожного разу, коли татари бачать, що чужоземний гість, набравшись, зчиняє гамір, порушує етикет, блює чи заснув, їх це тішить і вони кажуть: “Якщо гість напився, це означає, що він з нами душа в душу”»⁴⁰.

Таким чином, ритуали п'ятики напевно сформувалися на імператорських учтах, адже тільки там для цього існували дві необхідні передумови – нерівність статусу учасників по відношенню до господаря та доступ останнього до алкоголю. Проте ритуали п'ятики завдяки широкому знайомству з ними,

престижу царського етикету і напевно наркотичній силі алкоголю проникли в інші шари степової спільноти. Це зрештою і зробило їх частиною народної степової культури.

Контури Євразії

Степові спільноти були активним чинником світової історії завдяки численним війнам та масштабним завоюванням. В ході своєї історичної кар'єри степовики зуміли подовгу утримувати контроль у різних формах над осідлими територіями. Звичайно степовики задовольнялися лише визиском із підкорених територій шляхом данини або грабунку, але не запроваджували там свого прямого правління, тому що воно їм було не під силу. В силу різних обставин кочовики затримувалися тимчасово або назавжди на деяких завойованих територіях. Особливий, але дуже характерний для степовиків випадок – це використання їх в ролі воєнних невільників чи найманців на державній службі. Так чи інакше, в орбіту політичного впливу степовиків потрапили значні території, що знаходилися дуже далеко від своєї степів.

Політичний вплив передбачав як мінімум тимчасову присутність степових військових та адміністраторів на підконтрольній території, обмін посольствами та інші персональні контакти між степовиками та осідлим населенням. Це створило передумови для запозичення степових звичаїв на селенням підконтрольних територій.

Мініатюра з мусульманським правителем.
Єгипет, XIV ст.

виробила заборону вживання алкоголю, та ісламська політична традиція не завадила популяризації в близькосхідньому мистецтві образу правителя з типово степовими регаліями – луком та келихом⁴¹. Присутність останнього в

Ще однією необхідною передумовою для цього був високий престиж степовиків як потужної воєнної сили. Власне, це було причиною рекрутування степовиків на військову та адміністративну службу в країнах, які знаходилися за межами прямого політичного контролю з боку степових держав. Це відбулося в Арабському халіфаті за династії Аббасидів на поч. IX ст., Єгипті та Делійському султанаті, де невільники степового походження навіть приходили до влади. Характерно, що застільні звичаї, явно занесені цими степовиками, дарма що вони потрапляли в ці країни в статусі хлопчиків-рабів, дуже добре прижилися серед тамтешніх правлячих еліт. Навіть ісламська віра, що на той час вже

ісламській іконографії, як, втім, і поширення серед матеріальних пам'яток тієї епохи розкішного посуду для вина, неминуче вказували на поширення степових застільних звичаїв.

Аналогічні процеси, схоже, відбувалися і в тогочасній Київській Русі. На це вказують сліди присутності степовиків серед правлячого класу. Хоча ця тема ще чекає на свого дослідника для з'ясування всіх питань, але два прояви рекрутування степовиків на князівську службу відомі досить добре – це осадження торків на південних рубежах Київського князівства та присутність тюрків (зокрема, половців) в найближчому оточенні руських князів. Близькість степовиків до правлячої династії робила можливим запозичення нею застільних ритуалів зі степу. Провідниками такого впливу могли бути навіть кухарі. Так повар св. Гліба на ім'я Торчин напевно був торчином. Союзні чорні клобуки теж підходять на цю роль. Є пряма згадка про пиятику влаштовану київським князем Давидом Ростиславичем для них: «позва Дв□дь Чернии Клобоуци вси . и тоу попишас□ оу него вси Чернии Клоци»⁴². Нарешті, монгольське завоювання теж привело руських князів на бенкет степовиків. Знаменита сцена частування Данила Галицького в ставці Батия містить точні деталі ритуалів імперського бенкету: князя приймає і Батий, і його дружина, хан визнає князя Данила за «свого» («ты оуже нашъ Тотаринъ»), щоби змусити на взаєм пити, тобто присягнути на вірність⁴³.

Взагалі літописи досить часто згадують про князівські учти, влаштовувані родичам, дружині, священнослужителям, киянам. З подій сходження на великокнязівський престол вищезгаданого Давида Ростиславича у 1195 р. увагу літописця привернуло аж п'ять учт. Тому не буде перебільшенням вбачати в учтах важливий державний інститут Русі, як і в степовій імперії. Незважаючи на те, що літописець уникає зайвих подробиць про пияцтво на князівських учтах, інколи прохопиться слово і про це. Так, на ідилічних щоденних (!) учтах князя Володимира бояри бували на підпитку («егда же подопь□хутьс□ и начаху роптати на кн□з□»). В іншому місці говорилося про якийсь конфлікт під час учти, очевидно спровокований пиятикою («в пироу весел□шоус□ . □динъ □ т□хъ безбожнъхъ бо□рь . лице зали емоу чашею»)⁴⁴.

Записки Сигізмунда Герберштейна про посольство в Москву містить розлогі описи царських учт в Москві. Ретельно занотовані подробиці дають можливість побачити повну однаковість ритуалів, побачених у Москві, з розглянутими вище ритуалами пиятик, засвідченими в ставках степових правителів. Цар власноручно пригощає гостей («Князь часто пригощає гостей найдками та напоями»). Кожен мусить пити за царя, його родичів та наближених. Дипломат відверто висловлюється про те, що це схоже на присягу: «Вони думають, що в їх ім'я ніхто не сміє відмовитися від чаши». Ритуал тосту у Москві був майже ідентичний тому, що був описаний кастильським посланцем при дворі Тімура:

«Той, хто починає, бере чашу і виступає на середину кімнати і, стоячи з непокритою головою, пояснює у веселій промові, за чиє здоров'я п'є і чого

йому бажає; щойно осушивши і перевернувши чашу, торкнеться нею маківки, аби всі бачили, що він усе випив»⁴⁵

Зрозуміло, що на учті гості мусять понапиватися: «Хорошим прийняттям та розкішним частуванням вони вважають лише таке, коли гості напиваються до сп'яніння»⁴⁶.

Російський фольклор надає важливе свідчення того, що звичаї, які панували на князівських, а пізніше царських прийомах потрапляли і в народне середовище. Ось зарактерний приклад з билини про Данила Гнатовича:

«И говорят вси князи, вси бояра,
Вси сильни могучи богатыри,
Вси поляницы удалыи:
Видеть добра молодца по походочкам,
Видеть добра молодца по поступочкам.
Наливал осударь чару зелена вина,
Весом та чара полтора пуда.
Мерой-то чара полтора ведра.
Принимал Иванушка единой рукой,
Выпивал Иванушко на единый дух».

Государ власноручно подає чару героєві, щоби випробувати його шляхетність, герой випиває фантастичну міру вина і з успіхом витримує іспит.

Цікавий слід бенкетний ритуал присяги залишив і в російській мові. Там збереглося прислів'я «То не банкет, коли принуки (неволи) нет». Причому слово французького походження «банкет» видає недавність прислів'я, але суть його досить стара. Найвиразнішим слідом степового впливу на російські застільні звичаї в російській мові є слово «чокатися». Словники задовільно не пояснюють значення та походження цього слова, виводячи його то від слів, пов'язаних із значенням удару (*чека, чекан, чекать* та інші). Це припущення не пояснює, однак, чергування *e>o*, а також смисл зворотної форми. Обидві загадки розв'язуються, якщо виводити походження цього слова від тосту «Сок уаґа!» («чок яша»), що турецькою мовою означає «Най живе багато [літ]». В цьому випадку перше слово (прислівник) служить основою для утворення дієслова. Зворотна форма точно відповідає суті бенкетування, як ритуалу взаємного присягання. Отже, воно первісно означало «бажати один одному багато літ життя».

На Україні степові традиції пияцтва передусім видно у козацтві. Роль степових народів в утворенні українського козацтва відноситься до малодосліджених проблем, щоби можна було легко визнати їхню участь у формуванні козацьких застільних звичаїв. Проте слушність такого припущення доводить товстий шар інших більш впізнаваних запозичень із степової культури. Досить вказати на портрети козацьких ватажків із зображенням степового символу лицарства та суверенітету – лука, передусім портрет князя Дмитра Вишневецького. На цьому тлі степовий характер застільних звичаїв

виглядатиме більше, ніж припущення. Згадати хоча б розгульність козаків, що принесла на їхній рахунок відомі слова Гійома де Боплана:

«Гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали»⁴⁷.

Козацька старшина логічно брала на себе роль господаря. Зокрема, кошовий отаман мусив за звичаєм поїти та годувати на Різдво та Паску старшину, курінних отаманів і простих козаків⁴⁸.

Селян також не обійшло стороною пияцьке молодецтво. Той же Боплан записав дивний звичай пиятики, яку пан мусив влаштовувати своїм селянам на Паску. Цей звичай безсумнівно будувався на універсальному принципі взаємності. Проте нестримне пияцтво селян забарвлює цей звичай степовими фарбами:

«Чоловіки у великодній понеділок мають іншу розвагу. Вранці гуртом вони рушають до замку, щоб побачити свого пана, який ласкаво чекає на них. Низько вклонившись, кожен підходить до нього і подає курчат або якусь іншу птицю. З вдячності за ці дарунки пан частує своїх підданих горілкою. Для цього вибивають дно у бочки і ставлять її посеред двору. Селяни оточують її, стаючи в коло, далі підходить пан з великим черпаком і, наповнивши його горілкою, п'є до найстаршого в гурті. Потім передає черпак тому, до кого пив. Так вони усі п'ють один за одним, а далі починають наново, аж доки в бочці нічого не лишиться. Якщо бочка спорожніє до настання вечора (що трапляється дуже часто), пан наказує викотити ще одну повну замість порожньої, оскільки повинен частувати їх аж до заходу сонця, якщо селяни ще можуть триматися на ногах...».

Звичайно, через фрагментарність джерел неможливо в усіх деталях встановити процес запозичення та переробки культурних рис однієї цивілізації іншими. Однак якщо придивитися до інших зон на периферії Євразійського степу і знайти там звичаї, теж схожі на степові, це, безумовно, посилить аргументацію на користь спільного джерела їх походження, а не незалежного формування на основі лише спільного принципу взаємності. Цитований кілька разів опис бенкетів китайським посланцем у монгольську ставку не залишає сумнівів у тому, що монгольські звичаї були чужі китайцям. Тому в нашому розпорядженні й залишилися цей сповнений подробиць опис, адже дипломат був зобов'язаний занотувувати незвичне. Проте за кілька наступних століть, що принесли з собою спочатку правління монголів (династія Юань, 1271–1368), а згодом і панування маньчжурської династії Цин (1644–1912), звичаї степових еліт були засвоєні навіть тут. Тому зустріч однієї радянської місії від Й.Сталіна китайськими комуністичними лідерами наприкінці 1940-х рр. відбувалася за одним бенкетним столом в атмосфері повного взаєморозуміння, адже обидві сторони слідували одному й тому самому ритуалу. Щоби переконатися в цьому, цей опис варто зачитувати повністю:

«Після взаємних привітань нас відвели у відведену для нас землянку, а ввечері Політбюро ЦК КПК влаштувало на нашу честь маленький бенкет. Були

присутні усі члени Політбюро, які перебували на той час у Янані... “Бенкетний зал” виявився землянкою метрів з сорок.

Частувалися ми нашими, привезеними з собою коньяками та винами. Але я вже знав, що китайські товариші п’ють мало, трьома чарками коньяку можна було повалити з ніг будь-кого з них.

На початку бенкету Мао Цзедун проголосив тост за здоров’я товариша Сталіна, побажавши йому десять тисяч років життя, потім по черзі за інших членів Політбюро ЦК ВКП(б), особливо, звичайно, радісно пили за здоров’я присутнього тут товариша Мікояна. Був виголошений тост і за мене. Потім Мікоян виголосив тост за здоров’я товариша Мао Цзедуна, потім – Чжу Де, і далі – як належить за протоколом.

Раптом Чжоу Еньлай підводиться, бере непочату пляшку нашого коньяку і два келихи і прямує просто до мене. Підійшов, поставив келихи, наповнив їх і проголошує тост знов за здоров’я товариша Сталіна. Я не збирався приймати цей самочинний виклик, але Мікоян штовхає мене у бік, мовляв, пий. Випили. Я був упевнений, що Чжоу на тому й заспокоїться, але на те не вийшло: він наливає знову – і знов по черзі за усіх сленів нашого Політбюро. Так ми з ним і осушили пляшку.

Чжоу переможно пішов на своє місце, – він зайвий раз підтвердив свою репутацію неперевершеного бійця на ниві бенкетів. Усі китайці з деяким навіть острахом дивилися, що ж з нами буде. Але тут Мікоян не міг знести такого нічийного підсумку змагання. Не встиг я прийти до тями, як він дає мені іншу пляшку коньяка в руки і каже: “Йди до товариша Чжоу Еньлая з візитом у відповідь”. Що мені залишалося робити: наказ начальники – закон для підлеглого. Я пішов. Поставив пляшку перед Чжоу, налив йому і собі, тими ж рівними дозами, як і він мене частував, і проголосив тост за здоров’я товариша Мао Цзедуна. Випили. Я знов наливаю: за товариша Чжу Де. Коли пили за Лю Шаоци, Чжоу скривився – поміж цими двома лідерами не все було гаразд. За здоров’я Чжоу Еньлая ми встигли випити, але поки я підливав у келихи черговий раз, той завалився під стіл. Тут усі підвелися, викликали чотирьох солдатів, і ті, сміючись, поволокли Чжоу наче якогось звичайного забулдигу з приміщення. Але я не вважав себе в праві зупинятися, і випив за усю решту членів Політбюро ЦК КПК. Китайці довго реготали, побачивши непереможного Чжоу Еньлая переможеним, а я набув у їхніх очах додаткового авторитету: усі зрозуміли, що я не лише можу успішно працювати, але й те, що мене коньяком навіть неймовірними для них дозами повалити не можна»⁴⁹.

Здійснена спроба встановити походження радянських застільних традицій завела пошук в давні віки євразійської історії. Звичайно, остаточні висновки робити було б ще зарано. Однак запропонована аргументація вибудовувалася з метою побачити і оцінити більшовицький режим в ширшій історичній перспективі, а не лише як унікальне і безпрецедентне історичне явище. Прагнення подолати наслідки надмірного обособлення радянських студій

нешодавно привели американських радянологів до розширення саме хронологічних рамок об'єкту радянських студій – вони почали сюди включати ще й євразійські студії. Однак розширене визначення об'єкту, на мій погляд, цілком слушне, обігнало накопичення емпіричного матеріалу. Це викликало пропозицію визнати Євразію не регіоном з притаманними йому закономірностями та чинниками (тому що вони на разі не піддаються легкому встановленню і викликають чимало помилкових тлумачень), а лише ареною взаємообміну⁵⁰. Це нагадує кар'єру євразійства 1920–1930-х рр., яке запропонувало привабливу і наукову за своїми посилками гіпотезу, але не будучи в змозі розгорнути наукові дослідження скоро стало полем для різних містичних пошуків. Насправді, без виявлення закономірностей розвитку виділеного ареалу в євразійській парадигми нема шансів на виживання, як його не було б і в будь-якого іншого окремо взятого ареалу. Інша річ, що це може ніколи не вийти, і тоді доведеться просто перекроювати Старий Світ. Проте відмовлятися від цієї ідеї ще зарано. Наведені матеріали, хочеться сподіватися, продемонстрували, що пошуки в радянському минулому архаїчних євразійських закономірностей має перспективи. Власне, одна закономірність євразійського ареалу уже напрошується з даного аналізу – це присутність степових спільнот. Вона мала різні форми, і її ареал змінювався упродовж кількох тисячоліть. Тому Росія, Україна, Китай або Індія один час залишаються за межами цього ареалу, але часами їх не можна виключити з нього. В будь-якому випадку, сполучення різних наукових дисциплін, в яке С.Кульчицький робить персональний внесок, сприяючи тюркологічним дослідженням, обіцяє принести цікаві результати.

¹ *Сталин И.* О Великой Отечественной Войне Советского Союза. Изд. пятое. 3-я типография «Красный пролетарий» треста «Полиграфкнига» ОГИЗа при СНК РСФСР. Москва.

² Ретельна добірка спогадів про випивки із Сталіним див.: *Гусляров Е.* Сталин в жизни. Систематизированный свод воспоминаний современников, документов эпохи, версий историков / Вступ. ст. А.Зиновьева. – М.: ОЛМА-Пресс, Звездный мир, 2003. – 749 с.

³ *Невежин В.А.* Застольные речи Сталина: Документы и материалы. – М. – СПб.: АИРО-XX; Дмитрий Буланин, 2003. – 544 с.

⁴ Це викликало емоційну, але справедливу критику з боку І.Павлової. Див.: *Павлова И.В.* Сон разума-2 // Знание – сила. – 2005. – № 3–5.

⁵ При цьому третина їх (35) припадає на останні два роки кар'єри Л.Брежнєва (з 31 травня 1979 до 2 червня 1982 датою останньої промови на офіційному обіді, даному на честь партійно-урядової делегації з Чехословаччини). Отже, традиція прийомів не мала ознак вигасання.

⁶ Про політичний характер боротьби з алкоголізмом в СРСР див.: *Корзухина Т.П.* Борьба с алкоголизмом в СССР в 20-х – начале 30-х гг. // Вопросы истории. – 1985. – № 9. – С.20–32; *Herlihy P.* 'Joy of the Rus': Rites and Rituals of Russian Drinking // *Russain Review.* – Vol. 50. – April 1991. – P.131–147; *Korolenko C., Minevich V., Segal B.*

- The Politization of Alcohol in the USSR and its Impact on the Study and Treatment of Alcoholism // *International Journal of the Addictions*. – 1994. – № 10.; Про останню антиалкогольну кампанію, що була ініційована М.Горбачовим, див. *Herlihy P. The Alcoholic Empire: Vodka and politics in late imperial Russia*. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P.152–162.
- ⁷ *Herlihy P. 'Joy of the Rus': Rites and Rituals of Russian Drinking // Russain Review*. – Vol. 50. – April 1991. – P.131–147.
- ⁸ *Шереги Ф.Е. Причины и социальные последствия пьянства // Социологические исследования*. – 1986. – №2. – С.145.
- ⁹ *Похлебкин В.В. История Водки*. – М.: Интер-Версо, 1991. – 151 с.; *Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа*. – М.: Международная книжная палата, 1991. – 227 с.; *Christian D. "Living Water": Vodka and Russian Society on the Eve of Emancipation*. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 447 p.
- ¹⁰ Геродот IV:62. – Цит. за виданням *Геродот. «Історії»* (Геродота Турійця з Галікарнаса книг дев'ять, що їх називають музами) / Переклад та видання А.Білецького. – К.: Наук. думка, 1993. – 575 с.
- ¹¹ Геродот IV:77
- ¹² Геродот IV:66.
- ¹³ *Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии*. – Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1956. – С.144–145.
- ¹⁴ *Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э.* – К.: Ин-т археологии АН Украины, 1999. – С.263.
- ¹⁵ Що являла собою гаома, незрозуміло. Однак вона давала п'янкий сік, і не виключено, що вона була виноградом. В усякому разі на рельєфах асирійських царських палаців VII ст. до н.е. виноградна лоза з виноградами є неодмінним елементом у зображенні багатств царського палацу (Північний палац, за S, British Museum WA124920) та володінь Асирійської імперії, наприклад, Північний палац, зал Е, блоки 7-8 (British Museum WA118914), 13 (British Museum WA118915); Південно-Західний палац, двір IV, блок 1 (British Museum WAA. Or.Dr.IV, 43), Південно-західний палац, зал XXXVI, блок 9 (British Museum WA124910). – Див.: *Barnett R. Sculptures from the Northern Palace of Assurbanipal at Nineveh (668-627 B.C.)* / London: British Museum Publications, 1976. – s.p.; *Matthiae P. Ninive*. Milano: Electa, 1998. – 217 p.
- ¹⁶ *Оранский И.М. Введение в иранскую филологию*. Изд. 2-е, дополн. / Сост. И.М.Стеблин-Каменский; отв. ред. А.Л.Грюнберг. – М., 1988. – С.95.
- ¹⁷ *Залеман К.Г. Очерк истории древнеперсидской литературы // Всеобщая история литературы / Под ред. В.Ф.Корша*. – Т. 1. – Ч. 1. – СПб., 1880. – С.175.
- ¹⁸ Берлін, Vorderasiatisches Museum, VA 2708.
- ¹⁹ Лондон, British Museum WA124920.
- ²⁰ *Озеров И.Х. Алкоголизм и борьба с ним (Атлас диаграм по экономическим вопросам, №7, Москва: 1909)*. – С.31–32; *Herlihy P. 'Joy of the Rus'*. – P.134.
- ²¹ *Клавихо, Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406) / Пер. со староиспанского, предисл. и коммент. И.С.Мироковой*. – М.: Наука-ГРВЛ, 1990. – С.133.
- ²² В Геродота (I: 103) його ім'я згадано як Прототес.

- ²³ «Канун-наме» Мехмеда II Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи в XV в. / Пер. Керим-заде Р.И. Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. – М.: Наука-ГРВЛ, 1990, С.81-96.
- ²⁴ Посол Стефана Баторія у Крим 1578–1579 рр. Мартин Бронеvський засвідчив, що надання постійного місця на бенкетах кримських ханів вважалося вищою відзнакою заслужених воїнів з боку кримських ханів. – Описание Крыма (Tartariae Descriptio) Мартина Бронеvского // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 6. – Одесса. 1867. – С.365.
- ²⁵ «Приневолити до миру» – характерна фраза з політичної мови степовиків. В написі Більга-Кагана (по 732 р.) промовлялося: «Народи усі я приневолив до миру і зробив їх неворожими собі, усі вони мені підкорились». Див.: Малов С.Е. Памятники древне-тюркской письменности: Тексты и исследования. М., Л.: Наука, 1951. – С.38.
- ²⁶ Ось як описувалося в «Таємній історії монголів» (§123) перше «обрання» Чингіз-хана: «Порадилися між собою Алтан, Хучар, Сача-бекі та всі інші і сказали Темучінові: “Ми вирішили тебе поставити ханом...” Склали присягу. Темучіна ж нарекли Чингіз-хаганом і поставили над собою ханом». Цит за: Сокровенное сказание монголов / Перевод С.А.Козина. – М.: Изд-во КМК, 2002. – 156 с. У другому обранні Чингіз-хана на курултайі 1206 р. присяга була ритуалізована врученням правителю клейнодів. При цьому формальність виборів підкреслювали слова про те, що Чингіз-хан був уже фактичним правителем усіх монголів: «Коли він наставив на праведний шлях усі народи, що живуть за повстяними стінами, то в рік Барса скликався курултай, і всі зібралися у витоків річки Онона. Тут підняли дев'ятибунчужний білий прапор і нарекли ханом – Чингіз-Хана» (Таємна історія Монголів, §202).
- ²⁷ British Museum, Or. 1920-9-7-0130; публікація в: *Morgan D. The Mongols.* – Cambridge, MA – Oxford: Blackwell, 1993. – P.147.
- ²⁸ Сокровенное сказание монголов, §219.
- ²⁹ Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. – М., 1996.
- ³⁰ Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд. – С.127.
- ³¹ Що Тімур звичайно вів себе неприступно свідчить спостереження того самого джерела, як придворні охоронці завойовника, не вагаючись, стріляли і забивали мало не до смерті простолюд, який через неухажність переступав на заборонену територію довкола ставки. – Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд. – С.123.
- ³² Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд. – С.120.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Мэн-да Бэй-лу («Полное описание монголо-татар») / Пер. с кит. и изд. Н.Ц.Мункуева. – М.: Наука, 1975. – С.82.
- ³⁵ Жуковская Н.Л. Кочевники Монголии: Культура, тардиции, символика. – М.: Восточная литература, 2002. – С.170.
- ³⁶ Сокровенное сказание монголов, § 154.
- ³⁷ Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд. – С.120.
- ³⁸ *Ibn Battûta. Voyages. Tom II: De la Mecque aux steppes russes et à l'Inde / Traduction de l'arabe de C. Defremery et B. Sanguinetti (1858); introduction et notes de S. Yerasimos.* - Paris: La Découverte, 1997. – P.223–226.

-
- ³⁹ Мэн-да Бэй-лу. – С. 82.
- ⁴⁰ Там само. – С.83. Пор. зауваження Ібн Баттути про те, що подача гостю келеха з напоєм з власних рук господаря є найвищою честю в тюрків. – *Ibn Battûta. Voyages.* Tom II. - P.223.
- ⁴¹ Цим візуальним репрезентаціям присвячене спеціальне дослідження *Roux J.-P. Études d'iconographie islamique.* – Leuven: Éditions Peeters, 1982. – 113 p.
- ⁴² Ипатьевская летопись. – Полное собрание русских летописей. – Т. II. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Стб.682.
- ⁴³ Там само. – Стб. 807.
- ⁴⁴ Там само. – Стб. 763.
- ⁴⁵ *Сигизмунд Герберштейн.* Записки о московитских делах // Россия XVI века в воспоминаниях иностранцев. – Смоленск: Русич, 2003. – С.292.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ *Боплан Г.Л. де.* Опис України. – К.: Наук. думка, 1990. – С.30–31.
- ⁴⁸ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1990. – С.177.
- ⁴⁹ Цит. за: *Ковалев Н.В.* С миссией в Китае. – Дуэль. – 1996. – № 13.
- ⁵⁰ Маю на увазі статтю Стефена Коткіна: *Kotkin S. Mongol Commonwealth?: Exchange and Governance across the Post-Mongol Space* // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* – 2007. – № 3. – С.487–531.